

ТАРИХИЙ ЖАРАЁНЛАРНИ БИЛИШНИНГ ИЖТИМОЙ ВОҚЕЛИКНИ ТУШУНИШ ВА ДУНЁҚАРАШЛАРГА БОҒЛИҚЛИГИ

Б.Турдибоев

Термиз давлат университети
Фалсафа кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада тарихий жараёнларни ижтимоий-фалсафий билишнинг ижтимоий воқеяликни тушуниш ва дунёқараишларга боғлиқлиги ҳақида фикр юритиб тарихий реалликни тўғри акс эттирадиган хулосалар чиқаришга имкон беради.

Калит сўзлар: *Дунёқараиш, ижтимоий воқеялик, тарихий жараёнлар, ижтимоий-фалсафий билиш, инсон фаолияти, моҳият, алоқадорликлар, дунёқараишни тушунтириш, цивилизация, ижтимоий тарихий яхлитлик, жамият, маънавий асос.*

ABSTRACT

This article throws light upon the issue of dependence of social - philosophic cognition of historical processes on awareness of social events and worldviews and allows drawing conclusions that correctly reflect the historical reality.

Key words: *worldview, social reality, historical processes, socio-philosophical knowledge, human activity, essence, connections, explanation of the worldview, civilization, socio-historical integrity, society, spiritual basis.*

КИРИШ

Инсоннинг биологик эҳтиёжлари жамият доирасида ижтимоийлашган кўринишда қондирилади. Ҳайвон тайёр органик нарсаларни ўзлаштиради, чунки унда ўсимлик ёки бошқа ҳайвонларни истеъмол қилишнинг табиий имкониятлари мавжуд. Инсонда эса ушбу табиий имкониятлар, жумладан, йирик қатламли тирноқлар ёки ўткир қозик тишларнинг йўқлиги борлиқни ўзгартириб ўзлаштиришга олиб келган. Маданий ўсимликлар ёки уй ҳайвонларининг келиб чиқиши ушбу ўзгартирувчилик фаолиятининг натижаларидир. Ушбу ҳолат ўзига хос жараёндир, яъни онгли, мақсадга мувофиқли ҳаракатдир. Эҳтиёж ниманингдир етишмовчилигидир.¹ Манфаат эса унинг негизида юзага келган инсоннинг воқеяликда ўз ўрнини топа билишидир.

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 – том. – М.: «Рус тили» нашриёти, 1981. – Б.459.

«Манфаат, - деб ёзади Ф.Абдурахмонов, - сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий («маънавий» демоқчи - Т.Б.) жараёнлар билан белгиланадиган ва жамият ривожланиши учун ички заруриятни ифодаловчи зарурий ижтимоий ҳодисадир».² Худди шу ҳолатлар англашни, яъни онгни тақозо қилади ва унинг юзага келишининг мотиви бўлиб хизмат қилади. Онг эса инсонгагина хос, тил билан алоқадор, воқеликни умумлаштириш ва ахборотни инъикос асосида муайян мақсадни белгилаш, амалий ҳаракатни олдиндан, хомаки фикр қила олиш ва унинг оқибатини тахмин этишга имкон берадиган, инсон фаолиятини тартибли, мақсадли қиладиган, индивиднинг ўз-ўзини назорат қилиб туришига имконият яратадиган юксак даражада ташкил топган материя – инсон миясининг олий функциясидир.³ Онг инсон руҳиятининг марказий қисми бўлиб, у айни вақтда ижтимоий муносабатлар маҳсулидир. Бу ҳақда А.В.Петровский ва М.Г.Ярошевский шундай ёзишади: «Онг психиканинг олий, уни яхлит бир ҳолга келтирувчи шакли бўлиб, кишининг меҳнат фаолиятида, бошқалар билан (тил ёрдамида) доимий мулоқот қилиш жараёнида шаклланишининг ижтимоий–тарихий шарт-шароитлари ҳисобланади».⁴ Демак, онг инсоннинг мулоқот қилиш жараёнида воқеликни англаши экан, билиш эса унинг ижодий характерини, жараёнини, ҳаракатини ва хусусиятини ифодалайди. «Билиш, - дейилади, «Фалсафа: Қомусий луғат»да, - оламнинг инсон онгида инъикос этиши жараёни».⁵ Аммо кишининг тарихий жараёнлар тизимида ижтимоий–тарихий яхлитлик ва унга боғлиқ жараёнларни билиш нуқтаси ва воқеликни тушунишдан бошланади. Л.В Костин фикрича, «...тушуниш субъект томонидан баҳоловчи фаолиятида объектнинг маъно-мазмунини англашни ёритишга йўналтирилган объект – субъект муносабатлари сифатида қараладиган билишга хос муолажаси ҳисобланади. Ушбу муолажанинг мақсади тушуниб олинандиган объектнинг маъносини унинг объектив хосса ва сифатларининг тушунувчининг эҳтиёжлари, кутилаётган натижа билан ўзаро нисбатлаш ёрдамида очиш, ёритиб кенгайтиришдир».⁶

² Абдурахмонов Ф. Проблемы национальных интересов в условиях независимости Республики Узбекистана. (социально - философский анализ) Автореф. дисс. ...докт. филос. наук. – Т.: 1995. – С.13.

³ Қаранг: Каримов И. Фалсафада онг муаммоси. // Фалсафадан ваъз матнлари. – Т.: ТДТУ нашриёти, 1995. – Б.203.

⁴ Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Онг ҳақида тушунча. // Умумий психология. – Т.: «Ўқитувчи», 1992. – Б.28.

⁵ Фалсафа: Қомусий луғат. – Т.: «Шарк», 2004. – Б.55.

⁶ Костин Л.В. Понимание и объяснение: сравнительный анализ. Автореф. ...канд. филос. наук. – Свердловск, 1990. – 18с.

МУҲОКАМА ВА НАИЖАЛАР

Фалсафа бўйича қомусий луғатда тушуниш объектив оламдаги нарса ва ҳодисалар ҳақидаги тасаввур, тушунча, ҳукмлар ҳосил қилиш ва уларни онгдаги мавжуд билимлар билан боғлашдан иборат ақлий жараён, деб тавсифланади. Тушуниш иккита ўзаро уйғунлашган таркиб орқали тавсифланади. Луғатда олдиндан механик равишда ўзлаштирилган, ҳатто маъноси англашилмаган маълумотлар, сабабий боғлиқликлар тушуниш туфайли мантиқан муайян тартибга, бир хил мантиқий тизимга келтирилиши мумкин, дейилади.⁷ Бунда инсон онгида ҳосил бўлган билимлар унинг моҳиятига боғланади ва воқелик шу моҳиятдан келиб чиқиб ўзлаштирилади ва изоҳланади. С.И.Тягунов фикрича, «...тушуниш гуманитар билиш муаммоларидан муҳим фалсафий дунёқараш ва методологик муаммога айландики, унинг ҳал қилиниши кишиларнинг реал амалий ва маънавий ҳаётларини унинг ижтимоий - маданий ва тарихий ўзига хослигида билиш диалектикаси тўғрисидаги бизнинг тасаввурларимизни аниқлаштиришга имкон беради».⁸

Ижтимоий–фалсафий билиш жамиятнинг умумий томон ва алоқадорликларини билиш экан, унда ижтимоий воқелик, жумладан, унинг яхлитлиги ва жараёнларини идеалистик тушуниш, географик тушуниш, биологик тушуниш, психологик тушуниш, технологик тушуниш, тарихни диалектик - материалистик тушуниш ва бошқа шу каби турлари фарқланади.⁹ «Ижтимоий фикрлар ривожига деб ёзади Қ.Назаров, - тарихий тараққиётни турли хил тушунишларга дуч келасиз: диалектик, метафизик, материалистик, идеалистик. Ривожланишни муайян цивилизацияларнинг ўрни алмашувидан деб талқин қилиш тарихни формацияларнинг алмашинуви тарзида тушунишдан фарқ қилади. Худди шунингдек, ўтмишни социологик, политологик, культурологик тушунишлар ҳам бор. Буларнинг бири тарихни кишиларнинг узлуксиз ижтимоий фаолияти, деб тушунишга асосланса, бошқалари эса уни сиёсий тизимлар, давлатларнинг алмашинуви, ёки моддий ва маънавий бойликларни яратиш жараёни тарзида тавсифлашга таянади. Тарихни бундай ранг-баранг тушуниш усулларини бир-бирига асло қарама-қарши қўйиш керак эмас. Улар инсоният жамиятининг ривожига турлича ёндашувни, серқирра

⁷ Қаранг: Фалсафа: Қомусий луғат. – Т.: «Шарқ», 2004. – Б.405.

⁸ Тягунов С.И. Понимание в структуре познавательной деятельности. Автореф. дисс. ...канд. филос. наук. – Ленинград.: 1990. – С.16.

⁹ Қаранг: Крапивенский С.Э. Социальная философия: Учебник для студентов вузов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС,1998. – С.12-30.

тарихнинг турли қирраларини хилма-хил томондан ўрганишни ифодалайди. Бу хилма-хиллик, аслида, бир бутун билиш жараёнининг яхлит тарихий ривожланишига турли - туман йўл ва усуллар билан тарихий реалликни тўғри акс эттирадиган хулосалар чиқаришга интилишини ифодалайди».¹⁰

Ижтимоий воқелик – борлик, жумладан, унинг яхлитлиги ва жараёнларини тушуниш учта асосий туркумга бўлинади: ижтимоий воқелик, жумладан, ижтимоий-тарихий яхлитлик ва жараёнларни идеалистик тушуниш, ижтимоий воқелик, жумладан, ижтимоий - тарихий яхлитлик ва жараёнларни материалистик тушуниш ва ижтимоий воқелик, жумладан, ижтимоий-тарихий яхлитлик ва жараёнларни диалектик - маданий тушуниш.

Ижтимоий воқелик, жумладан, ижтимоий-тарихий яхлитлик ва жараёнларни идеалистик тушуниш объектив идеалистик ва субъектив идеалистик тушунишларга бўлинади. Воқеликни объектив идеалистик тушунишга мувофиқ, борлиқнинг асосини «дунёвий рух» ташкил этади. Бу тушунишнинг асосчиси сифатида Платон эътироф этилади. Бу тушунишнинг кейинги йирик вакили Г.Гегелдир. У «умумжаҳон тарихи умуман рухнинг вақтда намоён бўлишидир, шунга ўхшаш ғоя сифатида, табиат сифатида маконда намоён бўлади»¹¹, дейди. Аммо у борлик, жумладан, ижтимоий воқеликни объектив идеалистик тушуниш доирасида диалектиканинг асосий ва муҳим қонунларини кашф этди. Ҳозирги кунда ижтимоий воқеликни объектив идеалистик тушуниш неотомизм, неопротестантизм, неогегелчилик йўналишларида мавжуд бўлиб келмоқда.

Воқеликни субъектив идеалистик тушунишга мувофиқ, борлиқнинг асосини инсоннинг онги ташкил этади. Бу тушунишнинг асосчиси сифатида инглиз епископи Ж.Беркли эътироф этилади. Ижтимоий воқеликни субъектив идеалистик тушунишлар неопозитивистик, неоканчилик, прагматистик, экзистенциалистик, психологик йўналишлардан иборат.

Ижтимоий воқеликни материалистик тушуниш биологик, технологик, географик ёндашишлар ва жамиятни диалектик - материалистик тушуниш (яъни тарихни материалистик тушуниш)лардан иборат.

Тушуниш, Л.В. Понамарь сўзи билан айтганда, «...объект, ҳодиса, вазиятларнинг объектив мавжуд тавсифининг ёритилиши сифатида билувчилик

¹⁰ Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси (аксиология). – Т.: Файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2004. – Б.152.

¹¹ Гегель Г. В.Соч.Т.8. –С.69. //Губман Б.Л. Смысл истории: Очерки современных западных концепций. – М.: «Наука», 1991. – С.23.

фаолиятига таянади. Айни вақтда тушунишнинг ўзи билишнинг зарурий шarti ва объектив маданий-тарихий замини бўлиб чиқади.»¹²

Жамиятнинг бир бутунлиги, яъни ижтимоий - тарихий яхлитлик ва ундаги жараёнларни билиш муайян тушунишларга боғлиқ экан, бу бевосита дунёқараш масаласидир. «Дунёқараш, - дейилади «Фалсафа: Қомусий луғат»да, - ... олам ва одам ҳақидаги бир бутун қарашлар, ғоялар тизимидир».¹³ Аммо бу бир бутун қарашлар табиий–илмий қарашларнинг умумлашмалари, гуманитар фанларнинг умумлашмалари, жумладан, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, иқтисодий қарашлар тизимида фалсафий қарашлар ўз объектининг умумийлиги туфайли марказий ўринни эгаллайди. Демак, фалсафанинг бош масаласи – инсон, жумладан, унинг атрибутив компоненти – онгнинг борлиққа муносабатининг ечилишига қараб, фалсафий дунёқараш турли шаклларда – йўналишларда шаклланади ва қабул қилинади. Фалсафий дунёқарашнинг материалистик ёки идеалистик характерлари эса дунёқарашнинг бошқа таркибий қисмларига, жумладан, афсонавий дунёқарашга ҳам фаол таъсир қилади.¹⁴ Жумладан, собиқ шўролар даврида сиёсий ва тарихий қарашлар тарихни материалистик тушуниш асосида келиб чиққан «фан» – тарихий материализмдан озиқланар эди. Чунки «дунёқараш умумий алоқадорлик принципи ва унинг тараққиёт принципи билан бирлигини тўғридан-тўғри тақозо этади».¹⁵ Ҳақиқатдан ҳам, дунёнинг бир бутунлигидан дунёқарашнинг бир бутунлиги келиб чиқади. Дунёнинг бир бутунлиги масаласи эса фалсафий дунёқарашнинг мавзуларидан ҳисобланади. Кишилиқ тарихида тушунишлар ва унга боғлиқ ҳолда дунёқарашлар типлари ва турлари шаклланган бўлиб, улар ижтимоий ҳодисалар, жумладан, ижтимоий-тарихий яхлитлик ва жараёнларни билишнинг ғоявий манбаи вазифасини ўтаган.

Ҳар бир балоғатга етган, ақли расо инсон муайян дунёқарашга эга. Бу дунёқараш ижтимоий муносабатлар силсиласида шаклланади. «Дунёқараш, - дейилади, фалсафа фани дарсликларидан бирида, - бу аввало, инсон ўзини ва дунёни зарурий равишда англаши, тушуниши, билиши ва баҳолаши натижасида юзага келган хулосалари, билимлари асосида шаклланган умумлашмалар тизимидир.»¹⁶ Худди шу ўринда «дунёқарашнинг таркибига борлиқнинг оддий ҳиссий ва ақлий инъикоси сифатида ҳосил бўлган сезги, идрок ва

¹² Понамарь Л.В. Понимание как творческий процесс. Автореф. дисс. ...канд. филос. наук. – Киев: 1991.– С.6.

¹³ Фалсафа: Қомусий луғат. – Т.: «Шарқ», 2004. – Б.115.

¹⁴ Овчинников В.С. Мировоззрение как явление духовной жизни общества. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. -100 с.

¹⁵ Колчигин С.Ю. Философские основания целостного мировоззрения. Автореф. дисс.докт. филос. наук. – Алма – Ата: 1993. – С.22.

¹⁶ Фалсафа: Ўқув қўлланма. / Э.Ю.Юсуповнинг умумий таҳрири остида. – Т.: «Шарқ», 1999. – Б.8.

тасаввурлардан тортиб, назарий тафаккурда мантикий жиҳатдан қайта ишланиб ҳосил бўлган мифологик, афсонавий, фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, бадиий ва илмий билимлар, нуқтаи назарлар, ишонч ва эътиқодларнинг барчаси қиради»,¹⁷ дейилади. Яна, шунингдек, ушбу дарсликнинг бошқа бир жойида ибодат қилиш афсонавий дунёқарашнинг учинчи элементи сифатида берилган. Ахир ибодат афсонавий-амалий ҳаракат-ку?! Унда моддий неъматларни ишлаб чиқаришдан иборат кишиларнинг амалий ҳаракатларини иқтисодий билимларга киритса бўлар экан-да?!

ХУЛОСА

Дунёқараш инсоннинг борлиқни бир бутун англашининг, билишининг натижасидир. Унинг доирасига сезги ҳам, амалий ҳаракатлар ҳам кирмайди. Аксинча, дунёқараш амалий ҳаракатларнинг маънавий асоси бўлиб хизмат қилади, аммо у амалий ҳаракат эмас. Дунёқараш, қисқача қилиб айтганда, дунё ва унинг томонлари қисмлари тўғрисидаги қарашлардир. Дунёқараш «дунё» ва «қараш» сўзларининг бирикмасидан иборат бўлиб, «қараш» жонли мушоҳада эмас, балки абстракт тафаккур натижасидир. Шунинг учун унинг таркибига ҳиссий билиш ва унинг шакллари ҳам киритиш номақбулдир. Дарсликларда бундай фикрларнинг берилиши ўқувчиларни тўғри фикрлашдан чалкаштиради. Чунки илмий адабиётларда дунёқараш кўз ташлаш, маъносида тикилиб ёки хўмрайиб қараш маъносида эмас, балки «факт ва ҳодисаларни тушуниш тизими, нуқтаи назар, концепция»¹⁸ маъносида ишлатилади. Дунёқараш дунёни англаш (онг)нинг умумлашмасидир, хусусий билимлар – физик, юридик ва бошқа тармоқ қарашлар умумийлигидан фарқ қиладиган дунё яхлит манзарасининг кўринишидир.

REFERENCES

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 – том. – М.: «Рус тили» нашриёти, 1981. – Б.459.
2. Абдурахмонов Ф. Проблемы национальных интересов в условиях независимости Республики Узбекистана. (социально - философский анализ) Автореф. дисс. ... докт. филос. наук. – Т.: 1995. – С.13.
3. Қаранг: Каримов И. Фалсафада онг муаммоси. // Фалсафадан ваъз матнлари. – Т.: ТДТУ нашриёти, 1995. – Б.203.

¹⁷ Ўша ерда. – Б.9.

¹⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 – том. – М.: «Рус тили» нашриёти, 1981. – Б.554.

4. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Онг хакида тушунча. // Умумий психология. – Т.: «Ўқитувчи», 1992. – Б.28.
5. Фалсафа: Қомусий луғат. – Т.: «Шарқ», 2004. – Б.55.
6. Костин Л.В. Понимание и объяснение: сравнительный анализ. Автореф. ...канд. филос. наук. – Свердловск, 1990. – 18с.
7. Қаранг: Фалсафа: Қомусий луғат. – Т.: «Шарқ», 2004. – Б.405.
8. Тягунов С.И. Понимание в структуре познавательной деятельности. Автореф. дисс. ...канд. филос. наук. – Ленинград.: 1990. – С.16.
9. Қаранг: Крапивенский С.Э. Социальная философия: Учебник для студентов вузов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – С.12-30.
10. Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси (аксиология). – Т.: Файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2004. – Б.152.
11. Гегель Г. В.Соч.Т.8. –С.69. //Губман Б.Л. Смысл истории: Очерки современных западных концепций. – М.: «Наука», 1991. – С.23.
12. Saidov, S. (2022). TARIXIY MANBALARDA KELTIRILGAN IBN AL-MUQAFFA BORASIDAGI MA'LUMOTLAR TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 525-528.
13. Понамарь Л.В. Понимание как творческий процесс. Автореф. дисс. ...канд. филос. наук. – Киев: 1991.– С.6.
14. Фалсафа: Қомусий луғат. – Т.: «Шарқ», 2004. – Б.115.
15. Овчинников В.С. Мироззрение как явление духовной жизни общества. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. -100 с.
16. Saidov, S. (2022). “TADBIR UL-MANZIL” RISOLASI-OILAVIY MUNOSABATLAR UCHUN DASTURULAMAL. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5-2), 894-897.
17. Колчигин С.Ю. Философские основания целостного мироззрения. Автореф. дисс.докт. филос. наук. – Алма – Ата: 1993. – С.22.
18. Фалсафа: Ўқув кўлланма. / Э.Ю.Юсуповнинг умумий тахрири остида. – Т.: «Шарқ», 1999. – Б.8.
19. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 – том. – М.: «Рус тили» нашриёти, 1981. – Б.554.